

А. Ж. ӘБУ

ҚАЛБАТАУДАҒЫ ТАС МҮСІНДЕР

Қазақстанның шығыс өңірі ертеден-ақ байырғы мәдениет ошағы болған орталықтардың бірі. Алтай тауы мен оның сілемінде аң аулап, тастан тұрмысына қажетті еңбек құралын жасаған тас дәуірінің тұрғындары, одан бертінгі уақытта қола және ерте темір дәуірі мен Түрік кезеңінде де тау-кен ісін меңгерген жергілікті тұрғындар бұл жерді ерте бастан өзінің киелі қонысы деп санап, оны қызғыштай қорыған. Кен орындары мен түрлі-түсті металдарға бай осынау өлкеде өз заманының хас шеберлері тастан, ағаш пен сүйектен түйін түйіп, оны да қажетінше жарата да білген. Осы айтылған жайттардың барлығы бүгінде жүйелі түрде ғылыми негізде зерттелуде. Осы мақсатта өлкенің ерте кезеңдердегі тарихи-ескерткіш жәдігерлерін бүгінгі ұрпаққа жеткізетін, оған жан бітіріп сөйлететін, заманауи сұранысқа сай археология ғылымының жетістіктерімен сарапталған зерттеулер уақыт талабына сай жүргізілуде. Осы зерттеулердің жүргізілуінде Шығыс Қазақстан Археологиялық экспедициясының (ШҚАЭ) атқарған еңбегі орасан зор. 2005 жылдан бастап ШҚАЭ-ның Шығыс Қазақстан аумағында жасаған кен өндірушілер мен андрон мәдениетінің ескерткіштерін, ерте көшпелілердің зиярат жасаған қасиетті орындарына барлау, зерттеу қазба жұмыстары және осы тақырып аясындағы ізде-ністерінің барысы, Түрік тайпаларының және одан да ерте кездегі көшпелілер кезеңіне қатысты жүргізілген зерттеулері бүгінде өзінің кейбір қырларын жаңадан аша түскендей.

Ортағасырлық Қазақстан тарихындағы Ислам діні ықпалының әсерінен тарихи оқиғалар орта ғасырдағы араб деректерімен расталады. Мәселен, IX-ғасырдағы араб деректері ТҮРК сөзінің Орхон жазба бітігімен Қытай жылнамаларында көрсетілгендей біртұтас халық, алып мемлекеттік құрылым мағынасынан шығып, оның құрамындағы халық тілінің атауы ретінде қолданылғандығын

көрсетсе, әл-Истахридің: ...«тоғыз-оғыз, қырғыз, кимек, оғыз және халаждар сияқты барлық түріктің тілдері бір. Олардың әрқайсысы бірін-бірі түсінеді»¹ – дегені, Түрік қағанаты кезінде қалыптасқан тұтас бір елдің 2–3 ғасыр қуаттылығын сақтай отырып, сыртқы тұтастығының бүтін болып көрінуімен көршілес елдерге үрей туғызғандығын айғақтайды.

Сондай-ақ, әл-Йакубиде: «түріктердің әр тайпасы жеке мемлекет, олар бірімен бірі соғысады»² – деп, Түрік тайпаларының арасында өзара соғыстың болатындығын баяндайды. Бірақ, бұл исламның Орталық Азияға әскери, сауда және саяси қарым-қатынастарды орнатудың нәтиже-сінде, әрі тыңшылық пен барлау мақсатымен келген елшілік миссиялардың елдің ішкі өміріне сұғына бастағандығына қатысты деректер болып табылады. Алайда, ірі-ірі тайпалық одақ арасында жүргізілген бұл соғыстар, олардың өз алдына дербес саясат жүргізу мақсатын көздеуге ұмтылғандықтарын байқатады. Түрік қағанатының ыдырауымен Еуразиялық аukumдағы алып Ел аумағы бірнеше мемлекеттік құрылымдардың иелігіне айналды. Батыс бөлікте хазарлар, Жетісу мен Сырдария, кейінірек Арал мен Каспий теңізі аралығында оғыздар, солтүстік (Енисей) бөлікте қырғыздар, Жетісумен шектескен шығыс шекаралық Алтайға дейінгі аймақта қарлұқтар, Моңғолияда ұйғырлар, шығыс және орталық Қазақстан аумағында, одан әрі Ертіс өзенін жағалай кимектер иелік етті. Бұл жерлердегі этностық, әрі тайпалық иелік биліктегі қоғамдық құрылымы ұқсас, этномәдени дамуы тұрғысынан туыс болып келетін жабғулық Түрік мемлекеттерінің арасындағы этносаяси, тағы да сол этномәдени процестерге баға беруде, көбіне-көп жергілікті археологиялық ескерткіштерге басымдық беріледі.

Байырғы түрік бәдіздерінің (тас мүсін) таралу аймағын анықтаған А. Д. Грач оған Моңғолия, Тува, Оңтүстік Алтай, Шығыс Түркістан және Орталық

¹ Материалы по истории киргизов и Киргизии (Извлечения из арабских, персидских и тюркских исторических и географических сочинений X–XIX вв.). Вып. 1. М.: Наука, 1973. 16 с.

² Ильясова З.С. Араб деректеріндегі түрік тайпаларының этносаяси процестері // ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. 2006. №4 (37). 26 б.

Азия (Қазақстан мен Қырғызстан) аумағын кіргізді³. Бүгінде тас бәдіздердің ең бір тұшымды (өнімді) зерттелгендері Жетісу мен Шығыс Қазақстан аумағынан табылғандары болып табылады. Қазақ даласының өзге де аймақтарында тастан қашалған мүсіндер аз емес, бірақ олардың дені толықтай суреттеліп, ғылыми айналымға енгізілмеген. Мақаланың көздеген мақсаты да осы үдерістен шығуды көз-дейді.

Халықтардың ұлы көшін бастаған ғұндардан кейінгі көшті қайта жалғаған Түрік тайпаларының VIII ғасырдан бастап, шығыстан батысқа қарай тағы бір мәрте қоныс аудара бастауы туралы дерек әзірге тек, әл-Мә'судиде (Х ғ.) ғана кездеседі. Ол: «Китабун фунун әл-ма'риф уә ма'жара фи духур асауалиф» (әл-Мә'судидің Таным өнері және өткен ғасырларда не өткендігі жайлы атты бүгінге дейін жетпеген) еңбегінде Түрік тайпасының яғни, оғыз, қарлұқ және ки-мектердің шығыстан қоныс аударуының себеп-терін Журжан өзеніндегі шапқыншылық соғыстардың болуымен түсіндіреді⁴.

Оғыздардың мемлекеттік құрылымы қалыптасқанша, олардың өзге де түрік тайпаларымен қоян-қолтық араластықтағы байланыста болуын және осы тұста түріктердің өз алдына этномәдени ерекшелігінің жеке дара болып қалыптаса қоймағандығын да аңғаруға болады. Өйткені, шығыстан батысқа дейінгі жазиралы даланың шұрайлы жайылымы мен өзен-көлдерін ата-қоныс еткен түріктердің жерлеу, ас беру және еске алу жоралғыларын, ғұрыптық шараларға қатысты олардың өз арасында кейбір дүниетанымдық айырмашылықтарының болғандығы да байқалады. Мұны Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданына қарасты Сарыкөл ескерткішінен де көруге болады.

Көшпелі тұрмыстағы түрік тайпаларының ғұрыптық жерлеу дәстүрінде жылқы малының (ғасырлар бойы) мәйітпен бірге жерленуі немесе ғұрыптық асқа, құрбандыққа айналуы әрісі, андрондық және атбасарлық мәдениетпен, сақ кезеңінің Берел, Құла жорға мәдениеттерімен ғасырлар бойы өз жалғас-

тығын табуы, Қазақстанның батысын қоныстаған оғыздардың жерлеу салтында да, жерлеу ескерткіштерінде жиі ұшырасуынан да байқалады⁵. Бұл жайт тіпті, арабтардың елшілік діни миссиясын орындаушы ибн-Фадланның (922 жылы Еділ бұлғарларына сапар шеккен) жол-жазбаларында да хатталған. Жыл-қының құрбандық малына арналуы, оның ғұрыптық негізде таңдап алынуын оңтүстіктегі Түркістан қаласы маңындағы (дәлірек Құмтүйін ауылы) ортағасырлық Қарашық қаласының кіреберіс қақпасының жанына жерленуінен де көруге болады⁶. Жоғарыда аталған Сарыкөл тарихи-ескерткіші (ол туралы 2008 жылғы журнал санында жарияланған)* кешеніндегі ғұрыптық жерлеуде де, ондағы мәйіттің өртелуі көршілес Моңғолия жерін қоныстаған түрік тайпаларының жерлеу ғұрыпында кездесетін жайт екендігін, оған қоса мәйіттің өртелуіне қатысты, көсемнің не қолбасшының сүйегін оның жауларының тауып алып, оны қорлауына бермеудің алдын алу үшін жасалған шараның бірі ретінде де қарастыруға болады.

Көптеген уақыт бойы жылқымен жерлеу дәстүрінің сақталуы бүгінде тура сол күйінде болмаса да, этнографиялық кезеңге дейін ел ішінде зират басына жылқының бас сүйегін қоюмен жалғасып та отыр. Қазақ даласындағы қабір үсті құрылыстарын сипаттап жазған Кастанье (1911; 81-89) сырық ағашқа мәйіттің (қайтыс болған кісінің) сүйікті жылқысының басы ілінгендігін баяндайды⁷. Мұны да сол Қазақстанның ислам дінін ұстанған әлемнің солтүстік шекарадағы форпосты, ең шеткі нүктесі болғандығымен түсіндіруге болады.

Жоғарыда сөз болған ислам дінін қабылдаған түрік тайпаларының оңтүстік, оңтүстік-батысқа қарай жылжуын ислам дінінің таралуына ықпал жасаған оңтүстіктегі қалалар мен ондағы көсем билеушілерінің шығыстағы ел басқарған көсемдермен ынтымағы жарасқан тығыз байланысы мен ықпалының әсерінен және одан әрі, осы қарым-қатынастың жалғасуына екі жақты тараптың да мүдделі болғандығынан көреміз. Бұл жайт-тың көрнекті

³ Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. М.: изд. Вост. лит-ры, 1961. 94 с.

⁴ Закиров Ш.Т. Арабоязычные источники IX-XII вв. и их значение в изучении этнополитической жизни народов Средней Азии. Автореф.: ...канд. ист. наук. Ташкент, 1994. Kitab al-boldan auctore al-Jakubi. Ed. M. J.

⁵ Синицын И.В. Археологические исследования в Западном Казахстане // Тр ИИАЭ. Археология. Алматы, 1956. Т. 1. 112, табл. VII, 113, сур. 30.

⁶ Тұран археологиялық экспедициясының 2003 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында жүргізген зерттеулері (аралық) Ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп // Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты. Түркістан, 2004.

⁷ Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. Оренбург, 1911. 102 с.

делелі Түркістан қаласының ортағасырлардан бері Қазақ елінің рухани астанасы қызметін атқаруымен байланыстыруға болатын шығар.

Көшпелі елдің ортағасырлық мүсіндеу өнері-нің жарқын көрінісі (ретінде) жергілікті жердегі тау-тастарынан бәдіздеп, ғұрыптық шарамен жерленген мәйіттің басына, еске алу, ас беру орындарындағы кешеннің шығыс жақ бөлігін антропоморфты тас мүсіндер қойған. Кей жағдайларда олардың саны бірнешеу болып та келеді. Осындай ескерткіштердің бірі, осыдан жиырма жыл бұрын ШҚО Жарма ауданындағы Үш биік теміржол бекеті маңындағы бұзылған оба жанында 5 тас мүсін⁸ және Ұлан ауданы, Точка ауылы маңындағы обадан 3 тас мүсіннің тұрғандығымен расталғандай.

Л. Н. Ермоленко қабір құрылысының бірнеше түрі белгілі, (мәселен) қыпшақ кезеңіне тән тас мүсіндердің кейбірі құрылыстың жанына, енді бірі оның ішкі жағына қойылған деп, оның құрылымдық сызбасын бірнеше топқа бөліп қарастырған⁹.

Көшпелі тұрмысты түріктердің Қазақстанның шығыс және солтүстік тарабын қоныстаған тайпалары арасында тас мүсін, бәдіз жасау өнері біршама уақытқа дейін сақталған. Оны Шығыс Қазақстан аумағында әсіресе, тас мүсіндер шо-ғырландырылған Семей және Өскемен қалаларындағы облыстық және Зайсан, Ақсуат ауданының өлкетану музейлеріндегі ескерткіштерден де көруге болады. Осы тұста назарымызға түскен әрі, мақалаға арқау болған Қалбатау кентіндегі музей жанына қойылған тас мүсіннің 1 данасы турасында болып отыр. Қолына құс қондырған осындай бір бәдізді Есік қаласының музейінен кездестірген болатынбыз.

Бұл тас бәдіз мүсіндерге қатысты, олар б.з. I-мыңжылдығының соңында Жоғарғы Ертіс өңірін жайлаған кимек тайпалары мен көршілес қоныстаған оғыздарға да тиесілі екендігі, оның себебін осы тұста IX–X ғғ. кимек қағанатының этникалық құрамы жағынан күрделі болғандығымен осы өлкеде жүргізілген көптеген археологиялық зерттеулер де көрсетіп отыр. Ал, жазба деректегі Гардизидің баяндауы бойынша, Елдің шығысын қоныстаған, олар: эймур, имак, татар, байандур, қыпшақ, ланиказ, ажлаз ру-тайпаларынан құралған¹⁰.

Эймур, байандур сияқты тайпалар М. Қаш-қари (XI ғ.) көрсеткен оғыз тайпасының ру-тайпалары, негізінен Қазақстанның шығысын қоныстағансын Кимек қағанаты құрамында болғандығын және оғыз тайпаларын құраған көш-пелі ру-тайпалардың арасында тығыз қарым-қатынастың болғандығын да көрсетеді. Енді сол тас мүсінге тоқталсақ, оның кеуде тұсына, яғни иек астында қанатын жайған құс отыр. Ол сурет, 1, яғни, сол жақта орналасқан биігінің төсінде бейнеленген. Құстың денесі анфаста берілген, қанат-құйрығын жайған және басы сол жаққа бұрылған. Оның құйрық қанаты ыдыс ернеуінің үстінде. Мүсіннің оң қолында ұстаған ыдыс, қолдың нобайы бұлшық етті етіп көрсетілгенімен; оның саусақтары анық көрінбейді. Ыдыс қолмен тұтастырылған. Бәдіздің барлық деталдары барельефті; құстың денесі оның фонын тереңдете үңғу барысында шығыңқы көрінетіндей етіп салынған. Тас мүсін материалы – қызыл гранит, өлшемі 140x30x23 см. Оның жанындағы қосалқы құрылыстар Л. Н. Ермоленконың монографиясында қарастырылған¹¹. Әдеттегідей, өзге мүсіндердің көпшілігінде ұшырасатындай тас мүсіннің оң қолында ұстаған көзе яки, аяқ (ыдыс) бар.

Өкінішке орай, тас мүсіндер өзінің әуел бастағы орнынан алынып, музей жанына қойылған. Бірақ, бұл тас мүсіндер жоғалып, қолды болып кетпей тұрып, аудандағы алғашқы музейді ұйымдастырушының жанашырлық қолымен, шамамен Қаракөл көлінің маңынан әкеліп қойылған.

Жалпы тас мүсіндер бейнелеу жағынан түріктердің әлеуметтік ортасынан, иерархиясынан хабар береді. Мәселен, жоғарғы мәртебелі тұлғалары малдасын құрып отырған күйінде бейнеленсе, батырлар мен өзге қоғам мүшелері бойын тіктеп тұрғызылып мүсінделген.

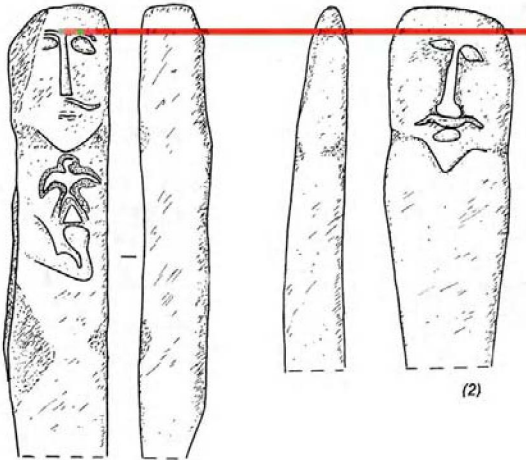
Сөз соңында айтар түйін, оғыз қоғамында ер адамдардың аты-жөндерінде құс атауымен балама болып келетін Тоғырыл-бек, Шағырыл-бек тәрізді есімдердің де бар екендігі. Оғыз тайпаларының тарихы саналатын «Оғыз-наме» шежіре баянында Оғыз қағанның ең үлкен Күн ханнан тараған тайпаның, яғни оның үлкен баласы Қайының (таңбасы: – күдіретті)

⁸ Арсланова Ф.Х., Чариков А.А. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья // СА. 1974. №3. 220-256. сур. 6; 9, 1.

⁹ Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния Казахских степей. Новосибирск, 2004. 34 с.

¹⁰ Свод археологических памятников Восточно-Казахстанской области. Өскемен, 2006; Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары (тарих, мәдениет, білім) Ғылыми-көпшілік басылым. Өскемен, 2006. 31-б.

¹¹ Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния Казахских степей. Новосибирск, 2004. 132 с.

Тас мүсіндер. Л. Н. Ермоленко бойынша

табынар онгоны да ақ сұңқар, екінші ұлы Ай ханның ұлдарының да табынар онгоны – бүркіт және Теңіз ханның ұлы Йигдырдың да таңбасы – сұңқар болғандығы да сөз болып отырған құс бейнесімен өте жақын астасады.

Резюме

Рассматривается каменное изваяние с Восточного Казахстана и предположение что Калбатауский каменный изваяние принадлежит огузами.

Summary

In the article the stone sculpture which originates from Eastern Kazakhstan is examined and the assumption that Kalbatau stone a sculpture belongs to Oghuz tribes is put forward.